PAN COGITO DE ZBIGNIEW HERBERT SAU FUGA DE UTOPIE

Constantin GEAMBAŞU

Născut în anul 1924, poetul şi eseistul polonez Zbigniew Herbert a debutat în perioada dezgheţului stalinist, în timpul grupării "Contemporanul", care a imprimat o faţetă proaspătă liricii polone. Destinul literar al poetului este strâns legat de generaţia marcată de atrocităţile războiului al doilea mondial, care a lăsat urme adânci în conştiinţa lirică universală. Alături de T. Różewicz, Wisława Szymborska sau Czesław Miłosz, poezia lui Herbert se înscrie de la început în culoarul desluşirii mecanismului complicat al istoriei şi al reconstruirii unei noi axiologii. Aşa se explică desele incursiuni în meandrele civilizaţiei antice. Apelul la mituri şi simboluri din spaţiul mediteranean are drept scop nu atât continuitatea unor motive sau destine, repetabilitatea unor structuri, cât căutarea valorilor durabile care justifică existenţa şi fiinţa umană. Nu atât caracterul ciclic al istoriei îl interesează pe Herbert, cât necesitatea salvării acestor valori în faţa distrugerilor oarbe la care civilizaţia a fost supusă în atâtea rânduri. De aici încărcătura simbolică a liricii poetului.

Se conturează încă de la debut antinomia esenţială dintre efortul de constructor asiduu al omului, autor al atâtor edificii strălucite, dar care înglobează sacrificii impresionante, şi instinctul primar, (auto)distructiv al acestuia, dovedit de-a lungul secolelor, în numeroase evenimente tragice. Dincolo de mitul jertfei pe care îl impune arta, poezia lui Herbert dezvăluie, ca şi în cazul prozatorului T. Borowski, o pregnantă undă de revoltă împotriva civilizaţiei construite cu „sudoarea şi sângele" celor mulţi. Mai mult, revoltă împotriva transformării în ruine a acestor valori sau a trecerii lor în uitare.

Pe măsură ce publică alte plachete, seria antinomiilor se îmbogăţeşte. Poetul şi crtiticul S. Barańczak pomeneşte de trei niveluri antinomice în poetica lui Herbert, vizibile în „lumea imaginaţiei, a valorilor şi a protagoniştilor"[1]. Tehnica antinomică şi cea antitetică vor deveni procedee de lucru permanente.

Ciclul *Pan Cogito*[2], cu trimiteri directe chiar din titlu la raţiune, se constituie într-o convingătoare demonstraţie poetică a necesităţii imperativelor morale. Fără memoria semnificaţiilor etice, gesturile şi faptele culturale sunt lipsite de suport,

[1] Cf. S. Barańczak, *Uciekinier z utopii. O poezji Zbigniewa Herberta*, Wrocław, 1994, p. 83.

[2] Zbigniew Herbert, *Pan Cogito*, Wrocław, 1998 (ediţia revăzută de autor). Vezi şi versiunea românească, *Pan Cogito*, Bucureşti, Ed. Paideia, 2008, traducere şi cuvânt înainte de Constantin Geambaşu.

BDD-A24245 © 2008 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:55:55 UTC)

devenind simple elemente decorative, într-un peisaj pestriţ, fără liantul necesar. Pan Cogito, un alter ego al poetului, reflectează asupra rosturilor existenţiale, lansând provocarea raţiunii şi a cumpătării în faţa afectelor necontrolate sau a răului devastator. Realitatea atunci capătă sens şi încărcătură emoţională, când este trecută prin filtre raţional-morale.

Este suficient să enumerăm câteva titluri pentru a înţelege diapazonul amplu al problemelor abordate (*Pan Cogito îşi observă faţa în oglindă, Reflecţii despre tata, Sentimentul identităţii, Pan Cogito se gândeşte la întoarcerea în oraşul natal, Pan Cogito reflectează asupra suferinţei, Prăpastia lui Pan Cogito, Pan Cogito şi gândul pur, Pan Cogito şi mişcarea gândurilor, Casele de la periferie, Alienările lui Pan Cogito, Pan Cogito îşi observă prietenul mort, Sufletul în fiecare zi, Pan Cogito analizează diferenţa dintre glasul uman şi glasul naturii, Cei care au pierdut, Pan Cogito şi poetul la o anumită vârstă, Pan Cogito despre magie, Pan Cogito povesteşte despre ispita lui Spinoza, Reflecţiile lui Pan Cogito despre ispăşire, Jocul lui Pan Cogito, Pan Cogito despre poziţia verticală, Mesajul lui Pan Cogito* etc.

Pan Cogito este un intelectual, dar nu aparţine elitei, nu doreşte să se ridice deasupra celorlalţi. Îi sunt caracteristice gândirea, spiritul critic şi independent, cu trimitere expresă la aserţiunea carteziană: „cogito, ergo sum". Herbert, după cum bine observă S. Barańczak, răstoarnă această aserţiune, conferindu-i conotaţie imperativă: de vreme ce doresc să exist, trebuie să gândesc[1]. Pan Cogito ştie că e diferit, dar, în acelaşi timp, nu ştie exact cine este, nu ştie pentru că viaţa în societate îl obligă să joace mai multe roluri deodată, îl împinge spre o duplicitate interioară permanentă (*Despre cele două picioare ale lui Pan Cogito*).

Protagonistul acţionează de cele mai multe ori în situaţii limită care îl obligă la o opţiune categorică, deşi cotidianul contemporan nu-i oferă prea multe prilejuri în acest sens, fiind tot mai cenuşiu, mai plat şi mai îndepărtat de sublim (*Prăpastia lui Pan Cogito*). Herbert demonstrează însă că facem o asemenea opţiune în fiecare moment al vieţii, iar opţiunea este cu atât mai dificilă, cu cât situaţia în sine este mai nedefinită, mai nesigură, mai departe de puritatea de cristal a „situaţiilor limită"[2]. Se conturează un efort sisific din partea personajului care înţelege că nici sentimentul eşecului previzibil, nici cel al zădărniciei, nu-l scutesc de obligaţia alegerii conştiente. Numai datorită acestui lucru poţi regăsi până la urmă identitatea pierdută, sentimentul legăturii cu acele valori veşnic proprii omului. Regula de bază a poeziei herbertiene – afirmă K. Dybciak – o constituie construirea de valori, stabilirea unei ierarhii, alegerea conştientă, cu toate consecinţele practice şi artistice[3]. În viziunea lui Herbert, viaţa omului trebuie să fie măsurată pe scara unor valori obiective, independente de voinţa şi dorinţa acestuia. Din păcate, în civilizaţia modernă, bazată în mare măsură pe etica eficienţei (tehnice, intelectuale, artistice), numărul valorilor obiective a scăzut. Atenţia lui Herbert se

[1] *O czym myśli Pan Cogito*, în *Poznawanie Herberta*, vol.I, Cracovia, 1998, p.195 (selecţie şi introducere de Andrzej Franaszek).
[2] *Ibidem,* p.200.
[3] K. Dybciak, *W poszukiwaniu istoty i utraconych wartości*, în *Poznawanie Herberta*, vol.I,p.138.

BDD-A24245 © 2008 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:55:55 UTC)

îndreaptă spre un tabel de valori elementare, cum ar fi depăşirea egoismului natural, a orgoliului, a temerilor, a ostilităţii, a propriei slăbiciuni. În ochii săi contează cu precădere ideile care includ sau generează înţelepciune, adevăr sau alte virtuţi subordonate binelui. Nu este vorba de binele perceput la modul general, în numele căruia de multe ori a fost sacrificat binele individual, şi nici de viziuni utopice, menite să conducă la experimente false şi schematice[1].

Sistemele totalitare, aşa cum rezultă din mai multe versuri, au lovit tocmai în aceste valori fundamentale ale fiinţei umane, conducând, dincolo de noianul distrugerilor materiale, la prăbuşirea sistemului axiologic elementar. Distrugerile provocate de război au atins rădăcinile intime ale copilului (*stau în mijloc/ nemişcat ca o statuie/ într-un picior/ înainte de a sări în gol – Pan Cogito se gândeşte la întoarcerea în oraşul natal*). Imaginea din memoria copilului este sumbră, anihilând orice speranţă (*în jur cresc movile/de cenuşă/ până la umeri/până la gură*).

Spre deosebire de Różewicz însă, la care răbufnesc adeseori accente de pesimism, Herbert, ca şi Szymborska, construieşte o lume a încrederii şi a speranţei, în care preocuparea temeinică devine cultivarea valorilor trecutului şi a memoriei culturale. Memoria este o condiţie identitară. Suntem cineva, fiindcă avem un trecut. Ca atare, uitarea, amnezia sunt sinonime cu moartea. A uita trecutul, consideră P. Lisicki, înseamnă a-ţi pierde identitatea[2].

Conştient însă de dificultatea şi fragilitatea acestui efort zădărnicit de experienţa tragică a istoriei, poetul strecoară adesea incisivitatea ironiei. Ca şi la Miłosz, predominante sunt valorile individuale, şi nu cele general-istorice. Semnificative în acest sens sunt, de exemplu, poeziile *Sequoia* şi *Cei ce au pierdut.* Secularul arbore, plasat în context istoric-cultural, are „miezul sângeros". Este aceasta o metaforă neliniştitoare, cu trimitere la istoria zbuciumată a umanităţii de-a lungul secolelor. În urma confruntărilor sângeroase, unele popoare au fost nevoite să renunţe la trecutul glorios, suferind o acută degradare pe scara valorilor. Pan Cogito reflectează totodată asupra numărul victimelor istoriei, greu de precizat:

> e nevoie de rigoare
> nu avem voie să greşim
> nici măcar cu unul
>
> suntem orice am spune

[1] *Ibidem,* p.141. În faţa unor lumi ideale, încărcate de promisiuni înşelătoare, Herbert preferă viaţa concretă, obişnuită, „cenuşie", care nu va fi înregistrată de istorie. Pan Cogito „acceptă un rol indirect/nu va locui în istorie" (*Jocul lui Pan Cogito*). S. Barańczak afirmă pe bună dreptate că printr-un asemenea refuz, Pan Cogito părăseşte nu doar ţinutul Arcadiei, ci devine totodată un „evadat din Utopie" (*Uciekinier z Utopii*, p.219).

[2] Pawel Lisicki, *Puste niebo Pana Cogito*, în *Poznawanie…,* p.245.

BDD-A24245 © 2008 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:55:55 UTC)

apărătorii fraţilor noştri

neştiinţa despre cei dispăruţi
subminează realitatea lumii

ne azvârle în iadul aparenţelor
în reţeaua diabolică a dialecticii
care susţine că nu există deosebire
între substanţă şi nălucă

Herbert este un poet al compătimirii şi al înţelegerii suferinţei umane individuale, şi nu adept al sacrificării individului în numele unor deziderate istorice şi ideologice. Suferinţa trăită la nivel individual necesită totuşi o atitudine de împăcare, ea nu trebuie să fie o manifestare agresivă în raport cu ceilalţi (*să nu-ţi răsuceşti ciotul/ peste capetele celorlalţi*). Suferinţa asimilată se află la graniţa cu înţelepciunea (*să bei zeamă din plante amare/ dar nu până la fund/ să laşi din prudenţă câteva înghiţituri pentru viitor*). În alte versuri, suferinţa apare în ipostaza jocului ca sursă terapeutică. Deşi martor al degenerării morale a omului contemporan, poetul lasă să transpară adesea în versurile sale alinarea şi înţelegerea. Singurătatea şi rătăcirea omului sunt acceptate fără revoltă, cu o anumită linişte. În acest sens, Pan Cogito filtrează cuvintele mari, le pune în evidenţă conţinutul unic, tulburător, tristeţea şi compătimirea devenind astfel, paradoxal, o sursă de plăcere[1]. Criticul P. Lisicki atrage atenţia asupra acestui demers terapeutic, care constă în conştientizarea existenţei umane limitate. Pan Cogito, în reflecţiile sale, lasă să se înţeleagă lipsa speranţei în viaţa veşnică. Acceptarea unei asemenea perspective necreştine – crede Herbert – ne eliberează de disperare şi ne permite să ne acceptăm soarta cu seninătate. Oricât de discutabilă ar fi această teză, ea vine în sprijinul celor care încă nu sunt convinşi de conceptul mântuirii[2]. De altfel, Pan Cogito a stârnit vii dezbateri critice şi în privinţa conceptului morţii[3]. La nivelul percepţiei elementare, moartea, înscrisă în ordinea naturii, stârneşte nelinişte şi teamă. Este sesizabil efortul poetului de a impune perspectiva apropierii şi a acceptării morţii. Pan Cogito, de pildă, este înclinat să accepte această perspectivă prin opoziţie cu nemurirea:

încă din copilărie
nemurirea
îi crea o stare
de tremendum

[1] *Ibidem,* p 262.
[2] *Ibidem*, p. 263.
[3] Cf. Przemysław Czapliński, *Śmierć, czyli o niedoskonałości*, în *Poznawanie Herberta*, vol.I, p.280-303.

BDD-A24245 © 2008 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:55:55 UTC)

să-i invidieze pe zei? pentru ce?
– pentru curentul din ceruri
– pentru proasta administraţie
– pentru poftele nesăţioase
– pentru căscatul de le pârâie fălcile

(*Pan Cogito şi longevitatea*)

Practicând jocul negaţiei, Herbert priveşte moartea prin prisma unei ipostaze inedite, şi anume aceea a opţiunii: am putea alege nemurirea, dar o respingem, fiindcă e plictisitoare. Un asemenea joc, realizat într-un limbaj simplu, bazat de multe ori pe tautologie, are funcţie izbăvitoare[1]. Criticul P. Czapliński vede în abordarea tautologică a realităţii un element existenţialist, afirmând că „la fel ca şi în cazul existenţialiştilor, pentru Herbert lucrurile sunt identice cu sine, aşadar străine omului din punct de vedere ontologic şi epistemologic”[2]. Cu alte cuvinte, existenţa se reduce la ceea ce suntem, „odată ce alegem viaţa, ne împăcăm cu propria moarte”. Moartea nu e absurdă, ci paradoxală: ea generează suferinţă, dar numai datorită ei putem înţelege *alţi oameni alte limbi alte suferinţe* (*Rugăciunea lui Pan Cogito călătorul*), descoperim tainele vieţii *ce se învârte ireversibil în jur*. Frumuseţea existenţei o percepem numai fiindcă existenţa în sine este trecătoare. Fără moarte nu ar exista aşadar nici compasiune, nici frumuseţe, nici sens. În felul acesta devin explicabile atitudinea de recunoştinţă a lui Pan Cogito în faţa lui Dumnezeu care a creat *o lume frumoasă şi felurită*, precum şi dorinţa sa *de a cânta până la sfârşit/ frumuseţea trecerii* (*Pan Cogito şi longevitatea*).

Pe de altă parte, procedeul tautologiei este folosit şi din dorinţa de a fi clarificate şi identificate cât mai exact obiectele[3]:

Pan Cogito
adora tautologiile
explicaţia
idem per idem

că pasărea e pasăre
sclavia sclavie
cuţitul e cuţit
moartea moarte

(*Pan Cogito şi imaginaţia*)

[1] J. Kwiatkowski, *Zbawienie przez prostotę*, „Życie Literackie” 1961, nr. 46, retipărit în *Imiona prostoty*, în *Poznawanie Herberta*..., p.36-48.
[2] *Śmierć, czyli o niedoskonałości*, p.300.
[3] Cf. A. Zieniewicz, *Poetyka odejścia. Wobec przygodności,* în Herbert, *Poetyka, wartości i konteksty*, red. Eugeniusz Czaplejewicz şi Witold Sadowski, Varşovia, 2002, p.110.

BDD-A24245 © 2008 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:55:55 UTC)

Transpare aici un permanent efort de concretizare, de personalizare a ipostazelor abstracte, de înţelegere până la capăt. De multe ori, pentru a înlesni înţelegerea unor idei cu un grad mai mare de abstractizare sau de generalizare, Herbert procedează ca un didactician, recurgând la comparaţii plastice, de obicei cu elemente concrete, ca în tradiţia populară, din lumea imediat înconjurătoare. De pildă, anumite gânduri proprii se confruntă cu gândurile celorlalţi (*se opresc pe mal/ într-un singur picior ca bâtlanii flămânzi*). Lipsa de perspectivă generează gânduri sumbre, ameninţătoare (*stau pe piatră/ îşi frâng mâinile – Pan Cogito şi mişcarea gândurilor)*.

Se poate afirma că, în general, Pan Cogito dispune de o structură ambivalentă, simbolizând relaţia dintre natură şi cultură, dintre realitatea concretă şi cea plăsmuită (vezi, printre altele, *Pan Cogito şi gândul pur*, în care dorinţa de puritate şi de purificare este perturbată de senzorialitatea lumii (*în nări avea miros de mare/ greierii îi gâdilau urechea*). Totuşi, starea de linişte – pare să sugereze poetul – se dobândeşte abia înspre finalul vieţii. Viaţa în sine este aşezată antinomic în relaţie cu mişcarea, cu neliniştea generată de conştiinţa morţii. Herbert pătrunde adesea în gândurile intime al personajului său, proiectând o viziune interioară, o perspectivă inedită.

După cum era firesc, din structura ciclului nu putea lipsi tema artei şi a creaţiei în general. Poetul traversează uneori momente dramatice din cauza lipsei de inspiraţie (*muza îşi sprijină coatele pe pervaz/ îşi întinde gâtul/ îl aşteaptă pe jandarmul său/ cu mustăţi roşcate – Sufletul în fiecare zi*), alteori neliniştea se strecoară din conştientizarea îmbătrânirii (*poetul la o vârstă neclară/ între Eros care se duce/ şi Thanatos care încă nu s-a ridicat de pe piatră – Pan Cogito şi poetul la o anumită vârstă*). Sentimentul de tristeţe apăsătoare transpare într-o comparaţie extrem de plastică: *pe fundalul azurului tânăr/ arborele alb al venelor sale* (*Pan Cogito şi poetul la o anumită vârstă*). Din această confruntare permanentă a omului cu natura, omul iese adeseori înfrânt, natura dovedindu-se mai puternică (*nu voi acoperi strigătul nisipului/.../ din tăcerea granulelor/nu voi scoate tăcere (...) am strâns atâtea cuvinte într-o singură linie/ mai lungă decât toate liniile din palmă/ aşadar mai lungă decât linia destinului/ .../ dar aceasta era abia o miniatură a orizontului – Pan Cogito analizează deosebirea dintre glasul uman şi glasul naturii*). Poetul nu-şi pierde însă speranţa, limbajul florilor, al norilor, corul arborilor, lumina stâncii reprezintă pentru el o adevărată sursă de inspiraţie (*oceanul stinge amurgul ziua înghite noaptea şi la răscrucea/ vânturilor/ se naşte o nouă lumină*). Apărător al canonului cultural, al cumpătării, Pan Cogito se pronunţă împotriva „esteticii zgomotului": *ţipătul se sustrage formei/este mai sărac decât glasul/.../ţipătul atinge liniştea* (*Pan Cogito şi muzica pop*).

Un loc important îl ocupă personajele mitologice (*Minotaurul, Prometeu* etc.) reluate într-o interpretare proprie, în urma căreia ni se dezvăluie alte semnificaţii decât cele fixate în codul cultural european (de pildă, Tezeu, ucigaşul eroic al Minotaurului se

BDD-A24245 © 2008 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:55:55 UTC)

dovedeşte un ucigaş de rând, angajat de regele Minos pentru a-l lichida pe moştenitorul său retardat[1]).

De asemenea, din mai multe versuri transpare încercarea de reinterpretare a altor personaje din istorie sau din biblie. În cadrul ciclului se cuvine să menţionăm poezia *Pan Cogito despre ispita lui Spinoza*, în care ni se atrage atenţia asupra relativizării primejdioase a ideii de Dumnezeu, folosirea acesteia în diferite scopuri, de multe ori blasfemice. Cu totul altfel arată Demiurgul lui Spinoza, într-o ipostază care îi confirmă învăţătura abstractă[2].

Pan Cogito s-a fixat adânc în conştiinţa cititorilor şi a criticii[3], devenind un volum emblematic prin aserţiunile şi formulările de natură morală şi etică. Herbert este considerat exponentul eticii eroice, semnificativă în acest sens fiind îndeosebi poezia *Mesajul lui Pan Cogito*:

> mergi drept printre cei care stau în genunchi
> printre cei întorşi cu spatele şi dărâmaţi la pământ
>
> te-ai salvat nu ca să trăieşti
> ai puţin timp trebuie să laşi mărturie
>
> fii curajos când mintea înşală fii curajos
> în ultimă instanţă doar asta contează (…)
>
> şi nu ierta într-adevăr nu e în puterea ta
> să ierţi în numele celor ce au fost trădaţi în zori
>
> fereşte-te însă de mândria inutilă
> priveşte-ţi în oglindă faţa de bufon
> repetă: am fost chemat – oare nu erau alţii mai buni (...)
>
> veghează – când lumina de pe munte dă semnul – ridică-te şi du-te
> cât timp sângele-ţi răsuceşte-n piept steaua ta întunecată
>
> repetă vrăji vechi ale omenirii basme şi legende
> fiindcă aşa o să cucereşti binele pe care n-o să-l cucereşti
>
> repetă cuvinte mari repetă-le cu îndărătnicie
> precum cei ce-au mers prin pustiu şi-au dispărut în nisip (…)

[1] Cf. Barańczak, *O czym myśli Pan Cogito*, p.197.
[2] Cf. A. Kaliszewski, *Zbiegniew Herbert*, Varşovia, 1993, p.19.
[3] Vezi, printre altele, Barańczak, *Uciekinier z utopii*..., p.132-135; 216-282; *Poznawanie Herberta*, 1, Cracovia, 1998, selecţie şi introducere A. Franaszek, p.241-263, 280-303; *Poznawanie Herberta,* 2, Cracovia, 2000, p.130-148; Z. Jarosinki, *Literatura lat 1945-1975*, Varşovia, 2002, p.118-120.

BDD-A24245 © 2008 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:55:55 UTC)

du-te fiindcă numai aşa vei fi primit în cercul craniilor reci
în cercul strămoşilor tăi: Ghilgameş Hector Roland
apărători ai împărăţiei fără de sfârşit şi ai oraşului cenuşii

Fii credincios du-te

Decurge din această conştiinţă lirică intransigentă şi imperativă practicarea unei poezii esenţializate, moderne, lipsite de ornamentaţie inutilă, cu un mesaj subtil şi polisemantic, încărcat de idei.

Dihotomia dintre lumea sau oamenii care au construit şi construiesc cultura şi civilizaţia şi oamenii barbari care, însoţiţi de un rău visceral, năvălesc în „grădina cultivată" transpare şi din eseurile autorului. Semnificativ în acest sens fiind volumul *Barbarul în grădină*, tradus şi în româneşte, cu mai mulţi ani în urmă. Poezia lui Z. Herbert, un labirint de metafore, simboluri, parabole, a valorificat în mare măsură tradiţia lirică poloneză şi europeană, a îmbogăţit-o printr-un necontenit efort de reevaluare, lăsându-şi pecetea creatoare distinctă nu doar ca exponent al moştenirii culturale, ci în primul rând ca mesager puternic implicat în efortul consecvent de delimitare a binelui de rău în lumea contemporană, chiar şi atunci când chipul răului e greu de desluşit (*Monstrul lui Pan Cogito*). *Pan Cogito*, privit şi analizat în ansamblu, dezvăluie efectele benefice ale artei, îndeosebi atunci când se lasă supusă principiilor morale, stârnind nu atât plăcere, cât trăiri de purificare şi de sublimare.

Streszczenie

Autor przeprowadza zwięzłą analizę tomu *Pan Cogito* Zbigniewa Herberta. Bohater obecny w większości wierszy przeżywa zasadnicze rozterki sumienia, konfrontując się z zagadnieniami dużej wagi etycznej. Korzystając z techniki ironii i tautologii, poeta wypowiada się konsekwentnie za istnieniem podstawowej aksjologii, w której, z jednej strony, zajmuje istotne miejsce prawda, dobro, godność, solidarność, współczucie, a z drugiej, pamięć kulturowa oraz tradycja historyczna.

BDD-A24245 © 2008 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-16 16:55:55 UTC)